

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Национальная библиотека
Республики Татарстан им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№53
(19392)

2020 чылдың
май 26
вторник

Хүннүң үнери — 04:16
Ажары — 19:24
Хүн дурту — 15:08

Садар өртээ хостуг 12+

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ ШОЛБАН КАРА-ООЛДУҢ КҮЗЭЭШКИНИ

Кайгамчык ыдыктыг, буянныг үүле кылып, ачы-дуза чедирерге 100 муң катап эглип келир Сака Дава-Ыдыктыг Бурган айының бирги хүнү-биле силер бүгүдөгө байырымны чедирип тур мен, чонум! Бо чылын май айның 23-тен эгелээш, июнь 21-ге чедир уламчылаар. Чонувус бо айның ханы утказын үнөлөп, өг-бүлөзи-биле, кожуун-суурлары-биле сагып эгелээни дыка эки деп санап турар мен.

Ыдыктыг Бурган айында кижилер бүрүзү арага-дары ижеринден шуут ойталап, чыдыг чашпан болгаш таакпы тыртлас, эът аймаа чивес, хан-чин төкпес, амылгыларның амы-тынынга четпес, аас-дыл былаажып, багай сөс сөглөвөс, багай бодалдар бодавас, утка чок хөглээшкин кылбас дээш ниитизи-биле он кара үүлени кылбазы чугула.

Чон аразында бо Ыдыктыг Бурган айының дугайында, чүгө Будда Шакьямуни Башкы бодунуң төрүттүнгенин, Бурган байдалы четкенин болгаш паринирванаже чорупканын албан-биле бо айда шилип алганын, ооң төөгүзүн болгаш канчаар сагып чоруурун дугайында тайылбыр ажилдарын лама башкылары-выс нептереңгейи-биле кылып чоргузуп турар. Бо ай дургузунда сагыш-сеткил арыглаашкынын кылып, өгбелеривистен дамчып келген чүдүлгевисти хандыр өөренип, хей-ле эки чүүлдерни бодап, оларны кылырын чедип алылыңар.

Хамчык аары-биле кады туржуп турар болганы-биле, Ыдыктыг Бурган айында бот-боттары-выска дузадан кадып, берге байдалда келген чонувусче ээ көрнүп, камгалажып-карактажып, кызып бажыңнарга олуруп көрээлиңер, чонум. Аарыгның канчаар дүрген тарап турарын, ооң кайы хире айылдыын эки угап көрээлиңер.

Бо айда бүгү делегейниң буддистерин боттарының мурнунга 100 муң катап судурлар номчуп, хей тейлээшкиннер кылыр дээш, оон-даа өске чаа сорулгаларны салып алгаш, ону база албан чедип ап чоруур. Бажыңнарга анаа олурбайн, судурлардан өөренип, билерлерин катаптап, тейлээшкиннерни долзуу-биле кылыр болза, сагыш-сеткилге оожургал болгаш буян-кежик ажилдап алып арга тургустунуп кээр деп бодап тур мен. Ынчангаш, Бурганның Ыдыктыг айында буянныг үүлө-херектер көвүдөп, Тыва-выстан аарыг-аржык дүрген ырап, бүгү-ле амылыг амытаннарга камгалалды, тайбыңны болгаш кол-ла чүве — кадыкшылды күзеп тур мен!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КАМБЫ-ЛАМАЗЫ ДЖАМБЕЛ ЛОДОЙ БАШКЫНЫҢ «ЫДЫК-АЙ» ТАВАРЫШТЫР БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

*Ыдыктыг Үш Эртинеге тейлеп,
авырал-камгалалды диледим!
Хүндүлүг чонум!*

Силер бүгүдөгө «Ыдык — ай» таварыштыр байырым чедирип тур мен. Чайның башкы айының 15 чаада Будда башкывыстың төрүттүнген, Чырыткы деңнели четкен, Дываажаң оранынче чоруткан 3 дакпыр байырлал хүнүн бүгү делегейниң буддистерин чыл санында байырлап эртирип турар. Сарыг шажынның шупту хүрээлеринде улуг номналдарны номчуп, Будда башкывысты алгапмактап, буянныг йөрээлдерни салып, өргүл-сөң кылып, тейлээшкиннерни кылып турар.

Будданың арттырып каан Ыдыктыг Өөредии 2600 чыл иштинде амылгыларга чырыткы болуп, аас-кежиктиң

оруун айтып, амыр-чыргалды хайырлап чоруур.

«Ыдык айда» сагыш чүүлдеривис — буянныг үүлелер: мага-бот, дыл-домак, сагыш-сеткилди арыглап, тейлээшкин кылып, өскелерге хора чедирбези, амылыг амытан тыны үспези, эъттиг чем чивейн, ногаа аймаа, ак чемнер чип, мага-ботту арыглаары чугула. База ол ышкаш эзиртир суксун арага-дары ишпезиңерни кыйгырдым.

Будда башкывыстың төрүттүнген, Будда байдалы четкен, Дываажаң оранынче чоруткан хүнүн — Тыва чоннуң байырлалы кылдыр хоолужуткан. Бо

чылын июнь 5-тиң хүнүнде Ыдыктыг байырлалды эрттирер доктаалды Дээди Хурал хүлээп алган. Тываның төп хүрээзи «Цеченлинге» болгаш өске-даа хүрээлерге хаагыг байдалга дорт дамчыдылга таварыштыр номналдарны эрттирер.

Чонумга база катап байырым чедирип, буянныг кежик-чолду, өөрүшкү-маңнайны, быжыг кадыкшылды, бедик хей-аът, сүлдени сеткилим ханызындан күзедим!

Ыдыктыг Үш Эртине Силер бүгүдени камгалап, карактаар-ла болзунам! Курай-курай-курай!!!

ЧАҢГЫС КҮШ-БИЛЕ ДЕМНИГ ЭРТИП АЛЫР БИС

Хүндүлүг чонум, дөмей-ле үе эрте бээрге, билдинер-ле боор, аарый бергеним дугайында. Ынчангаш бо видеону бижиттирип олур мен, моон дугайында чугаалаксавайн, чарлаксавайн турарым дээрге, ол аарыг мээң бодумнун бергедээшкиним-дир, ажырбас, ону бодум эртер мен.

Бо халдавырлыг аарыг чоруп турар үеде, бодумнун ажылдап турганым база бодум базым-дыр. Бис боттарымыс билир турган бис, аарый берип болур деп чүвени. Чарлаттынмайн, чугаалавайн турарым утказы дээр болза, чонумнун хей-аьды, сүлдеси батпазын дээш, кандыг-чүү-даа болза, Тываны удуртуп, Баштыңы болуп турар кижилер болганымда, мени аарый берген дээр болза, чоннун аразында хомудай бээр, муңгарай бээр кижилер база турар чадавас. Ынчангаш силерниң хей-аьдынар батпазын дээш, че харын, амыраар-даа кижилер турар чадавас оларга база мындыг байдалды тургуспас дээш. Чогум анаа шупту чүве чүгээр, эмчилер эр-хейлер бооп турлар, эмнеп турлар.

Эрге-чагыргада удуртукчулардан аарый берген улус база бар, мында бо шакта Тандының, Улуг-Хемниң чагырга даргалары база аарааш, эмнедип чыдарлар. Ажырбас, ам канчаар, эмнедип тургаш, берге үени эртип алыр бис, халдавырлыг кончук аарыг-дыр бо, бодумнун кижим-биле ону эртип тур мен, баш аарыыр, бергедеп-даа турар кижилер бар, эмчилеривисти камнаар деп бодаар болзусса, даштыгаар кылаштап чоруур байдалыңарны черле чидирип көрүңер, садыглар кезип, хей кижилер аразынче баар деп шийтпир үнүп кээр болза, арныңарга маска, холуңарга хол-хаптан кедип ап чоруңар, аргалыг болза, хей улус чыылган черлерге барбаңар, мону шыңгызы-биле сагып көрүңер, чонум. Ажылдап турар эш-өөрге чагыым, ол-ла хевээр холуңар дыңзыг ажылдаңар, дөмей-ле бо үе эрте бээр, чаңгыс күш-биле, демниг эртип алыр бис, чонум!

**Тыва Чазактың Баштыңы
Шолбан КАРА-ООЛ.**

Монгуш Кенин-Лопсан, Улустун чогаалчызы, делегей-ниң дириг эртинези. Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларымыс! Бот-аңгылананышкынны сагырын дилеп тур мен!

Саида Сат, Кызыл хоорайның чурттакчызы: «Дүвүренчиг медээ дыңнааш, элээн муңгарадым. Чаңгыс-ла Тыва чурту дээш, сагыш аарып чоруур даргавыс аарый берген. Чону дээш бодун камнавайн, бодунун сеткилинден хүлээлгезинге бердингени моон-на көстүп келди. Кезек мөзү-шынары багай кижилерге дыңнадырым болза, кажандаа багай сеткил күзевөөңер. Аас-кавыны деп чугаа бар болгай. Мен каяа-даа бижип турган мен. Даргавыс холу салдына бээр, ол кижилерни база камнаалыңар деп чугаалаан. Бо кара сагыштыг аарыгны чүгле демниг күш тилээр, ону утпаалыңар. Анаа эвес ноян кылдыр төрүттүнген

кижи Шолбан Валерьевич деп бодаар мен. Биске көргүскен буяныңар-биле алыр силер. Авам кадай мынчаар чугаалаар чүве, «Кевин херекчок кижилер чурт баштыңызы болбас, аңаа чаяакчызы күштүг, мерген угаанныг кижилер чаалап олар».

Арын-шырайыңардан көрдүм, чиик тайып эрте бээр боор, бис тыва чон силер-биле кады бис. Чаңгыс-ла дилээм, хей-аьдыңар бедик бооп, ажылыңар уламчылап, чонуңар, бистер дээш, тура дүшпес боор деп билир мен. Чон аразыңа көрүп, дыңнап чоруурга, хүндүткелдер бар. Ожук дагы дег демниг 3 алышкының сүлдеси быжыг. Ол акыларыңар күжү силерден бачытты ырадыптар.

Хүндүлүг Шолбан Валерьевич, шыдаар шаам-биле силерге бодалым дамчыттым. Өг-бүлөм мурнундан силерге кадыкшылды күзеп ор бис. Билир бис, силерниң ажылыңардан Тыва чуртунун салымы дыка хамааржыр, сегип, кадыңар камнап чоруңар!

Роман Тамоев, РФ-тиң Коммунисттик партиясының

Тываның республикада салбырының удуртукчузу.

Хүндүлүг Тываның чону! Чүнү-даа мурнай Силерге амыр-тайбыңны, шыдамык чорукту, олышкыш быжыг тура-сорукту, сагыш-сеткилдиң күштүг болурун күзээрин чөлшээр көрүңер. Пандемияның байдалдары-биле чуртталгавыс өскерлип, амыдыралдың бергелеринге шупту таваржып тур бис. Тываның Баштыңы коронавирустуг халдавырлыг аарыгга удур камгалал хемчеглерни күштөлдирер дээш, бо-

дун хайыраалавайн, дүн-хүн чок ажылдап турган. Эпидемияның халдаашкынын бо берге үеде элээн үр дозуп шыдап турган. Бөгүн ол эмчи шинчилгезин эртип турар деп дыңнаткан. ТР-ниң Баштыңы Шолбан Кара-оолга дүрген сегип эттинерин күзедим.

Галина Шумакова, садыг-жы: Бөгүн дыка дүвүренчиг медээ дыңнадым. Канчап ынчап баары ол? Ачавыс аарый берген-дир, эмнедеге. Улуг эвес республика болгай бис, бистиң санымыс эвээш. Чаңгыс өг-бүлөде ышкыжыл бис. Эң кол киживис – өг-бүлөвистиң баштыңы аарый берген-дир. Ол чокта, берге, багай болгаш дүвүренчиг. Дүрген сегип экирий бээр болзун, ол бистиң биле кады турда, амыр-дыштыг болур бис. Шуптуңарга кадыкшылды, А Шолбан Валерьевичке дүрген сегип, бодунун ажылынче эглип келирин күзедим.

Аяна Хомушку, бөдүүн ажилчин: Чону, төрөөн чери дээш үргүлчү сагыш човап чоруур кижиниң, республиканың улуг даргазының аарый бергенин дыңнаарга, сагыш-сеткилге девиденчиг-дир. Хүндүлүг Шолбан Валерьевич, бергелерге белең-селен алыспас, быжыг тура-соруктуг сүлдө-күжүңерниң, буянын эмчилерниң ачы-дузазы-биле дүрген экирип сегип көрүңер! Чончу сеткилдиг, сагыш човангыр кижиден дыка хей чүүл хамааржып чоруур болганда, силерниң каң кадык болуруңар чугула.

ТЫВА 2013-2018 ЧЫЛДАРДА АВАРИЙЛИГ ДЕП САНАТТЫНГАН ЧУРТТАЛГА БАЖЫҢНАРЫНДАН ӨСКЭЭР КӨЖҮРЕР ПРОГРАММАНЫ БО ЧЫЛЫН ДООЗАР

Ук программа бо хүнде 62,6 хуу күүсеттингенин сагындыраал. Аварийлиг 52,22 муң дөрбелчин метр ниити шөлдүг чуртталга бажыңнарын бузуп, 1399 өг-бүлени, азы 4115 кижини өскээр көжүргөн. 31,24 муң дөрбелчин метр ниити шөлдүг аварийлиг чуртталга бажыңнарында 765 өг-бүлени азы 2238 кижини көжүрери арткан.

Чурттакчыларның хей кезии чаа бажыңнарда квартираларны алган. Бо чайын Кызыл хоорайда хей аал чурттаар үш бажыңны база Хову-Аксы суурда сес бажыңны тудуп

доозар. 63 өг-бүлөгө ийги рыноктан бажыңнары садарын планнаан.

«Телевилел чаа бажыңнардан өскеде дыка хей чүүлдерни биске берген. Тудуг адырынче

4 млрд. хире рубль акшаны хаара туткан бис. Ол инвестицияларны боттун тудуг комплекзин көдүреринче киригенивис эң кол. А ол капитал республикага шуут артып каар болгаш, ооң хөгжүлдиг чаагай чоруу дээш ажылдаар» – деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол программа күүселдезиниң түңнелдерин чугаалаан.

gov.tuva.ru

КАА-ХЕМ КОЖУУН БӨГҮН

Каа-Хем кожуун пандемия үезинде канчаар чурттап турарыл? Чурттакчы чоннуң амыдыралы канчаар өскөрлүп, чүү кылдынып, чүү туттунуп, кандыг хемчеглер алдынып турары болгаш өске-даа айтырыглар дугайында бистиң репортажыбыста.

Каа-Хем кожуун Тываның улуг кожууннарының бирээзи. Ол Тываның чөөн кезээнде тайга-сынныг, хову-шөлдүг делгемнеринде чаттылган. Мында чоннарның янзы-бүрү езу-чаңчылдары, культуралары чыгдыган. Мында көдээ суурлар чурттакчыларындан аңгыда, көшкүн мал ажилдыг кижилер болгаш муңгаш тайгада чурттап чоруур староверлер чурттап чоруур. Ынчалза-даа вирус кымы-ны-даа кээргевес. Ынчангаш Каа-Хем кожууннуң чурттакчылары халдавырлыг аарыгдан камгаланыры-биле боттарының хемчеглерин хүлээп алган.

тускайлаң староверлер чурттап турар. Чуртта эпидемиологтуг байдалдың уржундан бо чурттакчылыг черлер бүрүнү-биле бот-аңгыланышкынче шилчээн. Оларның амыдыралының аяны черле бот-тускайлаң болгаш үр үе дургузунда даштыкы делегей-биле харылзаа чокка чурттап, боттарының чыып, белеткеп алган аъш-чеми-биле хандыртынар аргазы бар болгаш, чарлаттыг бот-изоляция чурумун олар шыңгызы-биле хүлээп алганнар. Ынчангаш туристер болгаш өске-даа аалчылары бо чурттакчылыг черлерге ар-

көдээ черлерде чурттап турар болганда, вирустуң суурларже негтереп өөскүүрүн болдурбазы чугула. Дагестан Республикада ышкаш бүдүн суурлары-биле аарып турар байдалды болдурбас уjurлуг бис.

КОЖУУННУҢ ЭРГЕ-ЧАГЫРGAZY ОБСЕРВАТОРНУ ТУДУП ТУРАР

Кожуунда халдавырлыг аарыгдан аараан кижилер чок-даа болза, чурттакчы чонну түр када чыттырар обсерваторнуң ажыдышкынны белеткеп турар. Аңаа эпидемиологтуг байдалы чогулгалыг эвес черлерден келген кижилерни 14 хонук дургузунда чыттырар. Обсерваторну Агротехникумнуң ниити чуртталга бажыңының баазына тургузар. Амгы үеде ында дезинфекция чүүлдери, антисептиктер, хууда камгалал чүүлдери, карак шилдери, костюмнар болгаш аптечкалар бар. Обсерваторга турар үеде эмчилер хүнде ийи катап эъдиниң изиин хынап, кижиниң мага-бодунуң ниити байдалын шинчиер, а кадының байдалы хирелиг апаар болза, изоляторже шилчидер. Бир эвес корона-вирустан аараан кижилерниң саны 10 ажа бээр болза, Сарыг-Сеп суурнуң спорт комплекзинде немей 25 киж чыдар черни белеткеп турар.

Ниитизи-биле Сарыг-Сеп суурнуң эмнелге албан черлери байдалдың нарыыдай берип болурунга белен. Хууда камгалал чүүлдериниң курлавыры эмнелгеде бар деп, Каа-Хем кожуунуң төп эмнелгезиниң кол эмчизиниң хүлээлгезин күүседип турар Марина Ооржак чугаалаан. Ол ышкаш Сарыг-Сеп суурда медицина ажилдакчыларына аңгы обсерваторну белеткеп турар дугайында, Марина Ооржак дыңнаткан.

Апрель айда Россияның хоорайларында өөренип турар студентилер Каа-Хем кожуунче мөөңү-биле чанып келген. Оларны үе-шаанда хынаан түннелинде, аарыг киж чок болган. Студентилер Россияның хоорайларына

пандемия чаа-ла эгелеп турда чанып келген болгаш Каа-Хем кожуун онча-менди болганын Марина Ооржак демдеглээн.

ПАРОМ АРГЫЖЫЛGAZYН КИИРЕРИНГЕ ЧЕДИР КАШ-ЛА ХОНУК АРТКАН

Шупту нормаларга дүгжүп турар паромну Бельбей деп черге тургузар. Ону кылырынче бүгү-ле инженерлиг инфраструктураны тургузуп турар. Оңгарны казып, фундаментини кудуп турар. Фундамент трос кожарда багана тургузарына херек.

Бо паром Каа-Хемниң чурттакчыларына чугула херек. Чүге дизе 2019 чылдың күзүн транспорт прокуратуразы хол-биле кылган хемелерин хавырган болгай. Моон мурнунда паромну эрикке хол-биле шары-ыр турганы-биле бүрүнү-биле айыыл чок чоруктуң негелделеринге дүүшпест турган. Тываның эрге-чагыргазы ук четпестерни эдери-биле «Кара-Хаак» паромун Бельбейже шилчидер деп шийтпирлээн. Амгы үеде паром турар черинде чедип келген, ынчалза-даа ам дээрде ажыг-лалче кирбээн.

Чаа паром июнь эгезинде ажыг-лалче кирер дээрзин ту-

дугжулар аазаан, ол ышкаш оон чүүк чүдүрүлгезиниң хемчээли улгадыр. Эрги паром чүгле 2 чийк автомашинаны чүдүрүп турган болза, чаа паром 5 чийк автомашина чүдүрөптер болур.

СОЦИАЛ ОБЪЕКТИЛЕР ТУТТУНУП ТУРАР

Коронавирус-биле хол-башкан кызыгаарлашкыннар турза-даа, Каа-Хем кожуунда социал инфраструктураны утпаан. Чижээ, чаа фельдшер-акушер пунктузун Эржей суурга тудар.

Ол ышкаш өске-даа социал инфраструктураны база тудар. Ол дээрже бажыңнар, котельная, уруглар сады, школа. База Сарыг-Сеп суурнуң уругларның уран чүүл школазының эде тудары планда бар.

Хамчыктыг аарыг турза-даа, амыдырал уламчылап турар. Каа-Хем кожууннуң чурттакчылары амгы үеде тургустунуп келген байдалдың өскөрлүшкүннериниң эвин тып, бурунгаар чоруп орат. Каа-Хем кожуунче вирус келбейн, ногаан зонага артып каар дээрзинге идегээр-дир мен.

Виталий ПЕТРОВ.

Ролан ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруктары.

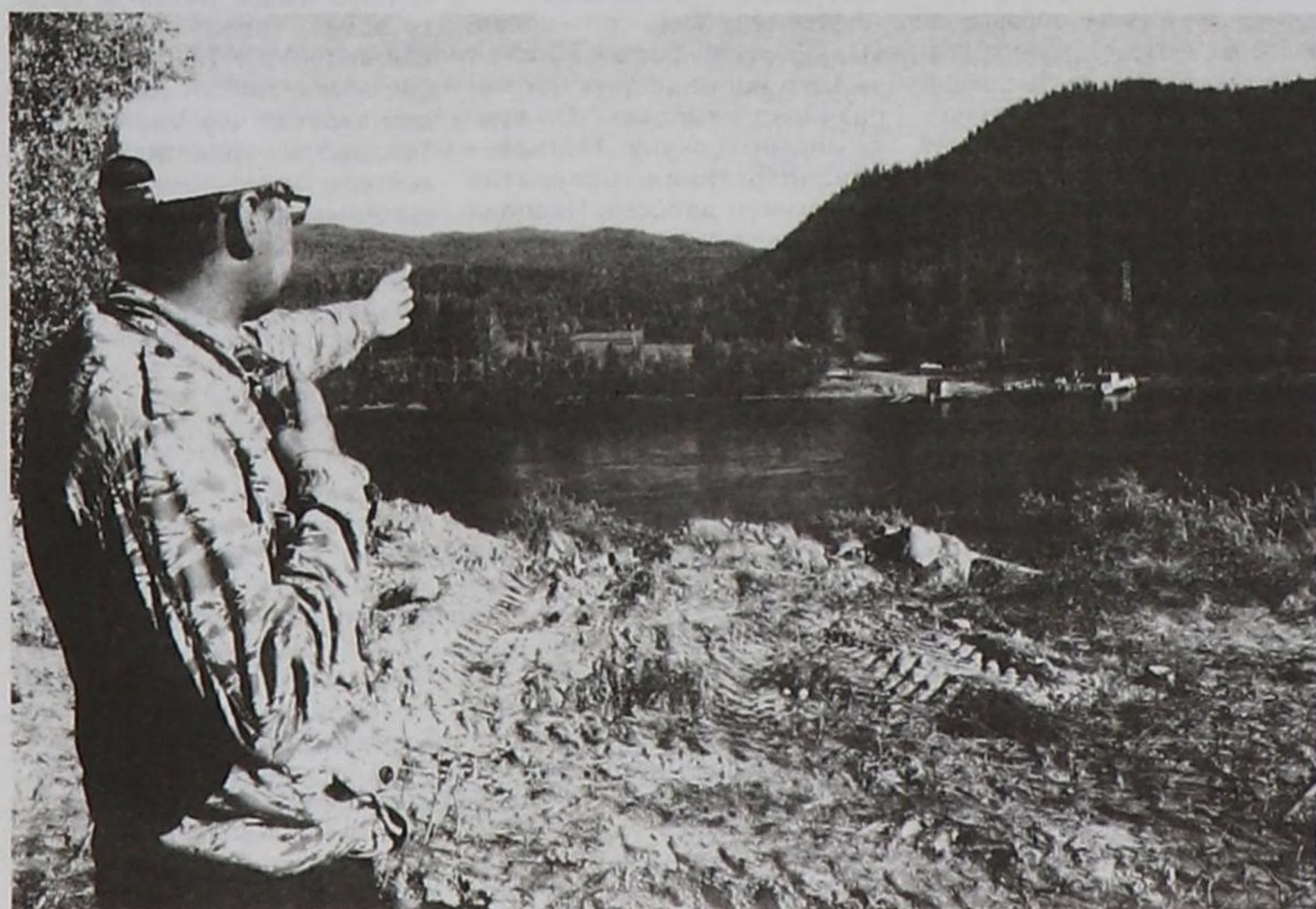
КАА-ХЕМ КОЖУУННУҢ ЧАМДЫК ЧУРТТАКЧЫЛЫГ ЧЕРЛЕРИ БУДУН СУУРЛАРЫ-БИЛЕ КАДЫ БОТ-АҢGYЛАНЫШKYNЧЕ ШИЛЧЭЭН

Коронавирус пандемиязының үезинде Ужел, Сизим, Усть-Сизим болгаш Эржей суурлар даштыкы делегей-биле харылзааны соксадып, бот-аңгыланышкын чурумунче шилчээн. Бо чурттакчылыг черлерде ол чокка-ла хей улус-биле харылзашпас, бот-

гыжарын соксаткан.

Республиканың өске-даа суурлары Ужел, Усть-Сизим, Сизим болгаш Эржейниң дуржулганын үлегерге алыр боор деп бодаар-дыр мен. Бир эвес суурлар бот-аңгыланып, даштыкы делегей-биле харылзааны кызыгаарлап, харысгалалыг болур болза, аарыгның өөскүүрүн болдурбайн барып болур.

Даштыкы делегей-биле боттарының харылзаазын малчыннар база кызырган. Тываның чурттакчыларының хей кезии

Каа-Хем кожуун 1923 чылда тургустунган. 1923 чылда Салчак кожуун деп адаттынган. 1945 чылда Каа-Хем кожуун деп адаттынган. Тывада девискээр талазы-биле 2 дугаар черде. Девискээри 25,7 муң км. 89 хуузу арга-арыг эжелеп турар. Чурттакчы чоннуң саны – 11936 киж.

(Уланчызы. Эгези №50, 51
"Шында").

ПОЛЯ ОЮН

— 1915 чылда Чаа-Хөлге төрүттүнген. «Эрес-дидим чорук дээш» база «Дайынчы шылгал» деп медальдарның эдилекчизи. Чээрби чылдарның ортан үезинде ТАР-ның ИХЯ-зының ажилдакчызы чораан. Тайбың үеде Поля угбайны Полина Чизелевна Урокова дээр. Ол гвардейжи хевин безин солувайн, Күрүнениң айыыл чок комитетинин (КГБ) органынга ажилдай берген. 50 чылдарның төнчүзүндө төрүттүнген чери Чаа-Хөлгө мөчээр. Тываның аъттыг шеригжи эки турачы эскадронунуң үшкү взводунуң санитар-инструктору.

ДАРЬЯ КУУЛАР

— 1924 чылда Бай-Тайганың Шивилинге төрүттүнген. Эрес-дидим чоруу дээш ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан.

Дайын шөлүңгө чедир ырак. Кончуг мөге-шыырак эрлер хонук-хонуу-биле өл-чаыстыгда аът кырындан дүшпейн, арта кургатынар-даа чай чок, күш-шыдалы төнүп, харыксырап чорда, шылаар туржук, ырбыска кыс Дарьяның карактары хып турган. Тулчул кириптер болза, моон-даа кадыг-быжыг апаар боор деп, санинструкторнуң соондан командир көрүп турган.

Ровно дээш тулчуушкунга ол шынап-ла бодунуң кадыг шыдамын көргүскен. Улуг лейтенант Куулар Дончуттуң взводу ынчан улуг когаралга таварышкан. Взводтуң камгалал туткан онгузунуң баарынга «пар», ийи чийк танк, боду чоруур ийи аар үгер-боо хуюкталдыр өрттенип турган. Аңаа эрес-дидим командир Дончут маадырлыгы-биле өлгөн. Куулар Дарья ол тулчуушкунга он чыгам фашист солдаттың тыны үскен. Оң өжээн-кылы хайнып, чидиг тулчуушкун үезинде өске херээжен эштери-биле бир демей, балыглаткан дайынчыларны шалпыкын ажаап, сөөртүп турган.

Дайындан эеп чанып келгеш, өг-бүлө тудуп, уруг-дарыглыг апарган. Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Тес-Хем районнарда Куулар Дарья (Дарья Одан-оол) партия-совет органнарда ажилдап чораан. Чуртталгазының сөөлгү чылдарында ол Тыва даг-дүгү комбинатының арыглал фабрикасынга ажилдап турган. Оң сөөлгү хуну чыгыс эскадрон эжи Ооржак Даңзы-Белектиң салымы-биле демей болган.

Дарья Намзыраевна 1973 чылда дерзии кижилерниң кара холундан өлгөн. Дайын шөлүңгө дириг эеп чанып келгеш, үжен чыл дургузунда бодунуң чонунга күш-ажылын бараалгадып, ажи-төлүн кижизидип, өстүрүп чорааш, тайбың үеде дүржөк кижилерниң холундан баары дыка-ла харааданчыг-дыр...

Менде сес чок...

МОҢГУШ АМАА

— Он алды харлыында Чадаана эмнелгезинге ажилдай берген. Ада-чурттуң дайыны ордениниң 1 чергези-биле шаңнаткан. Сес уругну өстүрүп, кижизиткен ава.

Тууйбу заводу дээш сегиржип алышыкына Соян Төмүр аар балыгладыкан. Амаа Моңгуш Төмүрнүң чанынга союп чорааш чедип келген. Оң карактарында чырыктың канчаар өжүп бар чыдарын Амаа кажан-даа утпас. Тулчуушкун үезинде оң бодунуң амы-тынынга айыыл чеже-даа таварышкан. Сурми-чиге ол бодунуң санинструк-

торжу чолдак ланчызы-биле үш фашисти узуткаан. А Икха хемчигештиң малгаш-баларлыг эриктеринге оң холундан элээн немец «бурганнаан».

Тывазынче чанып келгеш, Чадаана школазынга кижизидикчи башкылап ажилдаан. Оң соонда совхозтуң ясли-садигинге хей чылдар дургузунда чоннуң ажи-төлүн өстүрүп, кижизиткен. Ол аныяктар ортузунга слет, чыыштарның иделкейлиг киржикчизи. Хей-ниити ажилы дээш, аңаа «Тыва АССР-ниң аныяктарының дагдыныкчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан.

ФРОНТУЧУ

МААДЫР ИЕ

Вера Байлак — гвардейжи, хойжу, Маадыр ие. Тыва

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ЭКИ ТУРАЧЫ ТЫВА КЫСТАР

АССР-ниң алдарлыг малчыны. ТАР ордени, 1975 чылда Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени, В. И. Ленинниң 100 харлаанынга тураскааткан медаль-биле, ол ышкаш дайын чылдарында эрес-дидим, маадырлыг чоруу дээш, Ада-чурт дайыны ордениниң 1-2 чергелери база хей санныг дайынчы медальдар оң херээн каастап чоруур. Төөгүнүң дириг херечизи, көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнз чок, маадыр-ишчи аваларның бирээзи.

Эки турачы Тыва аъттыг шериг эскадронунуң дайынчы оолдар, кыстарының аразындан төөгүлүп кижилерниң бирээзи Ооржак Чүлдүм уруу Байлак-ла болгай. Ол 1923 чылда Чөөн-Хемчиктин Хайыраканга төрүттүнген. 1940 чылда Чадаана чеди чыл школын дооскан. Школага кижизидикчи башкылап турда, Ада-чурт Улуг ССРЭ-же немец-фашисттиг эжелекчилер араатанзыг оор езу-биле халдаан. Улуг акызы 1940 чылдан Араттың революстуг шеринге шериг албаны эрттирип турган. Ол үеде Байлактың оглу ийи харлыг, ашаа Сарыглар Хапылык Москвада Чөөн-Чүктүң ажилчы чоннарының Коммунисттиг Университетинге өөренип турган.

1943 чылдың чайынында шериг албанында акызындан чагаа келген. «Эргим ынак дүңмам, сенээ ревшеригжи изиг байырымны чедирип олур мен. Оглуң кайы хире өзүп тур? Авам, ачамга мээң байырымны чедирер сен, дүңмам. Ада-чурттуң дайынынга киржири-биле 1941 чылда-ла өөрүм-биле кады билдиришкен бижээн кижин мен. Ол дугайында авам, ачамга ыттап болбас, шериг чажыды-дыр. Мээң даргам — эскадрон командир Сат Бүркей чажыды-биле чугаалаан. Улуска база ол дугайында чугаалап болбас. Байыр-биле, акың Даңзы-Белек»...

1943 чыл. Август ортан үези. Тываның эки турачылары дайынче чоруур дугайында мездээ бүгү кожууннарда дыңналы берген. Байлак олуруп шыда-вастай берген. Сөөлгү медээлер дыңнаарынга өй апарган. Кожуун төвүндө эки турачылар хүлээп алыр комиссияның ажилы-даа эгелээн. Кожуун төвүндө Моңгуш Сүдер-оол башкы, оң таныыры Сарыглар Часкал өөнүң ээзи Кошкар-оол биле кады чоруур дээн чугаа Байлакты улам олуртапастап,

сагыжын аартып туруп берген. Ада-иези уруунуң олар-биле кады чоруксап турарын бүдүү эскерип каапкан. Олар айтырыг салырын манап турган. Херектиң ужурун уруг ам-на ада-иезинге чугаалап, акызы Даңзы-Белектен алган чагаазын база номчуп таныштырган. Чүлдүм ашак, кадай эр кара чаңгыс Даңзы-Белек деп төрээн оолдуг боордан башка, арткан уруглары азырап алганнар. Азыранды-даа болза, эрге-чассыг кылдыр өстүрүп алган чаңгыс кызын фронтуже чорудары оларга ындыг амыр болбаан. Ада-ие кайызы-даа уруг-дарыгга аажок ынак, тыва кижиге төлүндө эргим чүве кайда боор. Уруунуң кызып турары аажок боорга,

эеп кээри дег, чыргалдыг улуг аас-кежик кайда боор. Ол чанып келгеш СЭКП Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл райкомнарының херээженнер ортузунга ажил чорудар килдистиң эргелекчизинге ажилдап турда, өөнүң ээзи Хапылык Сарыглар дээди өөредилгени доозуп алгаш, башкылай берген. Байлак өөнүң иштинин аайы-биле Барыын-Хемчиктин Шекпээр школынга, Кызыл-Мажалыктын ортумак школынга кижизидикчи башкылап, 1956 чылда өскөн-төрээн чери Хайыраканга колхозтуң огород бригадинге, инек фермазының эргелекчизинге, оң соонда улуг кадарчызы апарган.

Вера Чүлдүмовна Байлак чүглө дайынның болгаш күш-

ажылдың маадыры звес, ол он уругну төрүп, өстүрүп, кижизиткен, оларны кыдыын алзы эртем-билигге чедирген, бут кырынга быжыы-биле тургускан Маадыр ие.

Шаанда бурунгу тывалар аныяк өг-бүлени өглөп тургаш, мынчаар йөрээр: «Эдээниң адаан анай-хураган тө бассын, эктиниң кырын уруг-дарыг чаза бассын». Бо анаа-ла бир домак звес, амыдырал-чуртталгазы тодуг-догаа, каас-шиник ол ышкаш, өөр-өнер хей ажи-төлдүг болурун долгузу-биле күзээн ыдыкшылдыг йөрээл-дир. Аныяк кижин: «Чөп шигээзин, йөрээл доктаазын» деп харыылааш, дис караа чедир мөгеер. Йөрээл сестер — ыдыкшылдыг болган ужурундан, ол ыяап-ла амыдыралга боттанган турар ужурул. Вера Чүлдүмовна Байлактың чуртталгазы өгбелерниң күзээни дег өндүр, бедик чедишкин-нерлиг болган. Тыва кижиниң байы — ажи-төл. Бай, байлак чуртталганы чырык чер кырынга бодарадыры ындыг-ла амыр звес. Сагыш-сеткилдин күчү-күжү, бедик тура-сорукут көдүрлүшкүнү негеттинер. Даң хаяазы-биле турар, дүн караңгызы-биле удуур. «Эртежи кижин эзерлиг аътка дужар» дижи. Ол дээрге бедик шаңналдарга чедери-дир.

Улуг оглу Коош-оол — чолаачы. Совхозка барык 20 ажыг чылдар иштинде үзүк чок чолаачылап ажилдаан. Ол күш-ажылдың хоочуну. Тайгира — Красноярскиниң кооператив техникумун дооскан, Чадаана райпозунда товаровед, Чечек — Кызыл хоорайның эмнелгезинде эмчи. Светлана Красноярскиниң көдээ-агый институтун дооскан, зоотехник мергежилди. Татьяна биле Тайгир-оол Кызылдың медицина училищезиниң доозукчулары болган. Киймаа Улан-Удэниң технология училищезин дооскан. Чадаананың хлеб заводунда технолог. А Борис Красноярскиниң көдээ ажил-агый институтунуң Кызылда салбырын дооскан. Айлаңмаа Кызылдың кооператив техникумун дооскан — садыгжы. Эң хеймер уруу Сайлыкмаа Красноярскиниң кооператив училищезин дооскан.

Кажан Ада-чурттуң Улуг дайын чылының 65 чылынга тураскаадып, республиканың школа-

лар аразынга делгелге мөөрейи чарлаптарга, хуу архивимден Тываның эки турачыларынга тураскаадып, Кызылдың №9 Гимназияга төөгү ужуру-дузалыг булуңну школаның коридорунга ханага делгеп каан мен. Ол школа Кызыл хоорайның школылар аразынга бир дугаар черни алган, мээң кылган ажилым школаның төөгүзүндө ынчаар арткан. Дайынның хоочуну Вера Чүлдүмовна Байлактың орден-медальдары херээнде чайнап, оң дугайында чугаа уламчылаан.

Ол меңээ мону чугаалаан: «Улуг Тиилелгениң 65 чыл оюнда Москваның Кызыл шөлгө четкеш, Улуг Парадка чаңгыс мону бодап, караам чажы сыстып турду. Тыва эки турачы эш-өөрүмнүң мундан Кызыл шөлгө дайынчы аъттан мунупкаш, чыскаалдың мундан тутсуп орган болзум-за... Мен кезээде ону бодаар чордум. Аъттыг эскадрон, оң дириг херечизи мен, ону бадыткап шыдаар турдум. Чаңгыс ол чүүл мээң сагыжымга четпээн.

Мен бөгүн эмдик-даа аътты мунуп шыдаар мен, ам-даа аът кырында шаап чор мен. Мен малчын-дыр мен, мен фронтучу адымны бадыткап, аът кырынга бүгү чуртталгамны чурттап эртим...».

Ол сезен хар ашкаш-даа кылажы чийк, сергек. Республиканың муңчу малчыннар одуруунда бирги черде чыскаалыпкан, чеже катап күш-ажылын бадыткаваан дээр. Ол аът кырынга чортуп звес, шаап чоруурун кым-даа бадыткаар.

Оң-биле чеже катап ужурашпаан дээр, ынчалза-даа: «Бо берге үеде... Акша чок азы берге» дээн сөс кажан-даа дыңнап көрбээн мен.

Тайбың чаагай үеде чүдөн бергезинер бис, чүү дээш...

Ол кажан-даа ундаралга алзып чорбаан, туткан соонда ажилын төндүр кылбаан шаанда сеткили оожургавас, езулуг эр черктиг, сагыш-сеткилин быжыы-биле мөөңнөп билер, кайгамчык туруштуг дайынчы ава.

Ол 2019 чылдың июль 12-де, 89 харлап чорааш «кызыл-дустаан», мөңгө уйгузун удуп, дыштаны берген.

Оң ындыг маадырлыг, күш-ажылга бердинген, чуртталгага ынаан сөске безин чугаалаары болдунмас.

Республиканың аныяктар, школачылар ортузунга чеже катап ужурашпаан дээр: «Эрткен чүс чылда, дайынчы оруку эртип, төрээн чуртувусту камгалап, Улуг Тиилелгени чедип алган, тайбың үеде ажилдап-чурттап чор бис. Төрээн Тывавыстың төлөпиг оолдар-кыстары Тываның эки турачылары кажан-даа утпайн чорунар, оларның ат-алдары кезээде мөңгө. Олар бистиң аравыста чок-даа болза, Төрээн чуртун камгалаары бөгүнгү чалыы салгалывыс, силерниң холуңарда. Улуг Тиилелгениң чырыктылыг хуну-биле, Май 9-түн хуну делгезин!».

Тываның эки --+турачылары кадыг-дошкун дайын-чаага киржип, Улуг Тиилелгени чедип алгаш, Төрээн Тывазынга күш-ажылче шымны берген.

Бөгүн оларның дугайында сактып, ам-даа чырыктылыг сактышкынны кылып, оларның аттарын улам мөңгөжидер ужурул бис.

Тыва чоннуң чоргааралы, чаңгыс арткан фронтучу ава Вера Чүлдүмовна Байлактың фронтучу хептиг аъттыг тураскаалын кылып каары күзенчиг-дир.

Лидия ИРГИТ.

Ном болгаш номчукчу

"Арыг суглуг Тамир" /Тунгалаг Тамир/ деп номга "Моолдун 20 дугаар вегиниң тергийн романы" деп

АРЫГ СУГЛУГ ТАМИР

атты тывыскан.

Моолдун алдарлыг чогаалчызы Чадрабалын Лодойдамба "Тунгалаг Тамир" роман биле "Тунгалаг Тамир" деп дыка солун уран чечен кинону тырттырып каанын бичиимден бээр, та чеже катап көргөн боор бис. Чеже-даа катап ол кинону көргөш, чалгааравас.

"Арыг суглуг Тамир" романы тыва дылда очулдурупканын Тывадан меңээ белек кылдыр чорудуп берген Рима угбайга өөрүп четтирдим.

Мээң интернет четкизинде тыва өңүктөрүм бо номну база дыка сонургап номчааннар:

Оксана ООРЖАК

Бичии тургаш аалга дең караанга безин кызып төндүрер дээш дыка кызып, номчуур чордум.

Тамара Монгуш

Дыка солун ном болгай. Бис былаа-жып номчуур турган бис. Кым хостугул, баштай-ла апкаш, салбайн баар.

Федеральная целевая программа
«Культура России»

Моол дылдан тыва дылче
Аракчаа Кыргыс Тадаевич очулдурган
Шүлүктөрүнүн очулгазын
Ойдан оол Ховенмей Монгушевич кылган

Айлаңмаа ХЕРТЕК

Бис база дыка номчуур турган бис, ол номурус анаа-ла чиде берген. Бир кижини оорлаан хевирлиг чүве. Кинозун көргөн болза... БИС ЧООРГАН ИШТИН-ГЕ ФОНАРЬ ЧЫРЫЫНГА НОМЧУУР ТУРГАН БИС.

Айлаңмаа

1970 чылдарда тыва дылда очулдуруп үндүргенин бичии тургаш номчаан бис дээр чорду, 2004 чылда 3000 номну база үндүргөн дээн-дир.

Тыва дылда очулдуруп үндүргени дыка онза...

Урана Иванова

Мен бичии тургаш номчаан мен, дыка сонургаан мен. Арай бичии кижиге таарышпас домактар база бар чораан.

Дыка солун ном чүве, номчуурунарны сүмөлээр-дир мен, өңүктөр.

Кана ДОНГАК.

Цэнгэл сумузу.

Шүлүк кыдыраажындан

БОДАЛ

Санаттынмас чуртталгадан чалараан
Сагыш дамчаан хамчык эргээн чадавас...
Аза-четкер, дооралардан тывылган
Азып-тенип келген чут бооп чадап чок...
Сарыг-думаа халавынга алыспайн,
Частыра дүжүп, дүвүрелге ораатпайн,
Эки сүзүк, чырык күзел чалбарып,
Эртенги хүн чаагай боорун йөрээп каайн.

Дүмбей дүне, караңгыда, азары дег,
Дүвүрелдиг сеткил аагы сүртедирге,
"Кандыг-ла ирги?", "Чүү-ле ирги?" дигештин
Хам-чаяачы төлгезинче харанмаайн.
Опчок бодал дузаа-биле ораатпайн,
"Оожум байдал чоорту кээр!" деп боданын.
Хоорай кирип, садыг баар дээн уйнуум-биле
"Хоойлу үрөп, маңашпаал!" деп көгүтчүйн.

Лидия ООРЖАК,
чогаалчы.

АВАМ ШАЙЫ

Черден чыгаш, кургадып каан
оъттарындан,
Чемиш чыды чедишсин дээш,
соктаан дазыл
Холуй кагаш, хайындырган сүтсүг тускай
Хоолулуг, амданныг-ла авам шайы.

Эртениң-не пашты долдур саарып орап
Эстээн чыды айдызап кээр, пөгө бербес.
Хува аяк долдур куткаш, дерни үндүр
Кужурче кирип аартап ижер авам шайы.

Аалга келген аалчызынга баштай кудуп,
Аразында чугаа солчуп, хүндүлежир,
Ак-ла чөмүс сүүзүнү, амдан-чыды
Ааска болгаш думчукка кээр авам шайы.

Уям болган өдээвистен чорупкан бол,
Уттуп черле шыдавазым, сагыштай бээр,
Уйгум-биле дүшке безин харамнанмайн,
Улай-улай кудуп ижер авам шайы.

Авам шайы аш-чөмүс тергенин-дир!
Авам аазы ону чүгле солуп болур.
Арат-чонум аразында авам ышкаш,
Авыралдыг, ачылыг-ла бурганым чок!

Сайзана ХЕРТЕК.

МААДЫРЛЫГ ЭМЧИЛЕРИВИСКЕ

Хайлыг аарыг
Кара аспаан сунуп кээрге,

Карак шиммейн,
Кадыгандыр боданыпкаш,
Халыын чалбыыш
Хамчыкка удур туржуп киргеш,
Кадыңарже
Халдап турда, тогбадыңар!

Каш айлар
Каржып, солчуп эрткенин-даа,
Хайгаараар-даа
Харыңар чок, чайыңар чок.
Харлыг кышты
Хыраазындан билип киргеш,
Чайгы шагның
Шалыңындан эскердиңер!

Гиппократтын
Кичээндирг даңгыраанга
Шынчы болуп,
Шылгалданы эрттиңер-даа.
Эмчи ижи,
Эмчи кижиге - хүндүткелде!

Эмчилерге четтирдивис!
Эмчилерге чоргаараар бис!
Эмчилерге алдар-мактал!
Эмчилерге мөгөйдивис.

Меңги ООРЖАК.
21.05.2020

ТАҢДЫ ТЫВАМ МӨГЕЛЕРИ

Дазылдар дег дөңмектерлиг,
Дагыр баштыг идиктерлиг,
Дагыг Тывам мөгелери
Дазыр шөлче девип үндү.

Кааң дээрни хөлбеш кындыр,
Кадыг черни сирлеш кындыр,
Улдай каккан чаңнык ышкаш
Ужуктуруп чоруп орлар.

Хову-шөлдү шалбааландыр
Үзүргеткен чүгүрүк-ле
Хорум, дашты доозунналдыр
Үскүлешкен бугалар-ла

Күштүглерниң, күштүглери
Күдүктээштиң көдүрүп тур
Балдыр-бээжек аваңгырлар
Балдырлааштың бадырып тур.

Тайга-сын дег түрлүг-даа бол,
Тайбын-чаагай бүдүш чолдуг
Таңдаш сынның, чоргаар боттук
Таңды-Тывам мөгелери.

Вадим ЧЫКАЙ.

Хем, сугга оваарымчалыг болуңар

2020 чылдың чайгы үези келген. Ооң-биле чергелештир суглуг черлерге болгаш хемнер эриинге дыштаныксаар кижилерниң саны көвүдөп турары, кончуг дүрген негтереп тараар COVID-19 деп вирустуг халдавырлыг аарыгның үезинде дүвүрөнчиг байдалдарны тургузуп турар.

Коронавирус кижиге агаар дамчыштыр чышпынып азы кижиниң холун дамчыштыр тарап болур. Бо аарыгның бир дүрген негтереп тараары — аарыг билдинип кээринге чедир элээн каш хонуктар иштинде билдинмейн чорууру. Ол үениң иштинде аарыг чышпынган кижиге ужурашкан кижилеринге азы кандыг-бир черге кадык улуска чоок турар болза, боду билбейн аарыгны тарадып болур.

Халдавырлыг аарыгны тарат-

дагып турар. Оон аңгыда, суглуг черлерге озал-ондак болгаш кижилерниң амы-тынынга айыылдыг байдалдарны тургуспас дээш, дүрүмнерни хажытпайн сагыыры чугула.

2020 чылдың май 6-да Бай-Тайга кожуунунң девискээринде Алаш хемге ада-иезиниң чедир көрбээни-биле 2 харлыг бичии уруг сугга дүжүп, амы-тынындан чарылган. Ол ышкаш база-ла Бай-Тайга кожуунунң девискээринге май 18-те ийи кижиге эжер

пазы-биле Тыва Республиканың Чазааның 2020 чылдың апрель 9-та 146 дугаарлыг доктаалы-биле май 31-ге чедир Тыва Республиканың девискээринге аңаарының шупту хевирлерин кызыгаарлаан. Ол ышкаш июнь 30-ге чедир балыктаашкынны 147 дугаарлыг доктаал-биле хораан.

COVID-19 халдавырлыг аарыгны тарап негтеревезин дээш, суглуг черлерге хей санныг кижилерни чыып, кандыг-бир байырлалдар организастаарындан ойталаар болза эки. Бо кончуг дүшкүрлүг аарыг-аржык болгаш чамдык черлерде карантин үезинде суглуг черлерге патруль ажылы кылып үнүп турар тускай органнарның болгаш полиция ажылдакчыларынга хем кыдынынга чыгып, байырлалдар эрттирип турар кижилерге шыңгыы харысалганы онаарын

хемелиг Алаш хемни кежип бар чорааш, хемезин шапкын сугга аңдара шаптырып, сугга дүжүп, амы-тынындан чарылган.

Халдавырлыг аарыг-аржыкты болгаш суглуг черлерге айыыл-халапты, ол ышкаш кижилерниң амы-тынынга, кадыныга айыылдыг байдалдарны тургуспас дээш, Тыва Республиканың Чазаа болгаш тус чер чагыргалары улуг ажылды чорудуп турар. Ындыг турбуже, чон аразында чамдык кижилер дүрүмнерни сагывайн, хажыдып, боттарының болгаш өске кижилерниң айыыл чок чоруунга кончуг харысалга чок болуп турар.

Алексей ХАЯН,

Улуг-Хем кожуунда

биче хемчээлдиг суднолар инспекциязының улуг инспектору.

Александр Маныгеевич Чимба (Сарыг-Донгак Чирик-Маныгы оглу Чымба (1906-1983чч.), ТАР-ның Чазааның даргазы болгаш Тыва автономнуг областың Исполком даргазы (1941-1961 чч.) бот-намдарын 1976 чылда би-жээн.

(Уланчызы. Эгези № №40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 52 (19391) "Шында").

Кара-оол дег аътка багай кижилер тываларның аразында черле чок деп бодаар мен. Алдын-Булактан үнгеш, Коп-Кежиг өртээлинге келдивис. Алдын-Булактан үнерде элээн эрте үнгенивис ол, ынчангаш Кызылга ийи-ле хонгаш, хап кирип келдивис. Ол хап кирип келиривиске, Аревз Төп комитетиниң пленуму болур деп тур, хүн айтыры болза, "Хемчиктин ийи дугаар самыының үнген чылдагааны болгаш аревзиниң сорулгазы деп мындыг. Мен дээрге, чүгле пленум кежигүнү эвес, безин чадаарда биледим безин чок кижилер болгай мен деп демги даргаларымга чугаалаарымга, ол-даа барыктыг оң дээш, тоовас-дыр ийин. Ооң даартазында пленум бодунуң ажылын эгелээн болгаш, ам аңаа бистиң Барыын-Хемчикке чорудуп турган ажылдары, Чөөн-Хемикке база-ла нептерээн турганын билип алдым. Ооң чогуу ужуру-утказы болгаш овуру-хевир бир демей бооп турган. Ламалар, хамнарның бурган-чүдээнин үрегдеп-донаарындан эгелээш, боттарын айтырып, байысаарына чедир аажылап турганы бистиң Барыын-Хемчикке кылып турганывис-биле бир демей. Ол чорук болза, Хемчиктин феодалдарының тура-халышкынынга база бир чылдагааны болган.

Менден билет дугайында айтырган кижилер-даа чок, ынчаарда Аревз Төп комитетиниң бир дугаар секретары Лопсаң (борбак кулактыг) турган. Пленумга Барыын-Хемчик болгаш Чөөн-Хемчиктин аревз организацияларын дыка-ла шүгүмчүледилер. Эмин эрттир изидип турганывис ол турган. Изидип турган дээрге-даа ол шагда ынчанмастың аргазы-даа чок турган ынчаш. Чүге дээрге, бир эвес аныктардан ындыг чүве черле билдингир болгай. Ындыг болза-даа черле эмин эрттип турганывис ол-дур деп чүвени ынчаарда ол пленумга олур-ла билип алганывис база-ла шын. Ооң соонда чанып келгенивисте мени кожкомдан доп дораан чедип кел дээн деп мындыг, ам канчаар боор, аалывис демги-ле черинге турган хевээр чүве болгай. База-ла Барлык-Аксынче даң бажында чүгүрүп кирдим оң. Баарымга Томду чааскаан олур, аревз биледи тыпсып бээр дээш, кел дээни ол чүве-дир. Ол ынчангаш чап-чаа типографияның бу-дуу безин таптыг катпаан, бичии дөрбелчин аксымаар дептерни меңээ эккеп тывысты, ам ынчап билеттиг болганым ол, ол шагда ону база хүндүлээр болгаш кончуг арыг-силиг эдилээр чүве болгай. Чыл иштинде аревз үүр даргалап турган болзумза-даа, биледим чок турганы мырыңай шын чүве болгай.

ТЫВА БИЖИККЕ ӨӨРЕНГЕНИМ

1931 чылдың сес айдан

эгелээш, Саадак-Терекке үш ай хуусаалыг курска өөренип турдум. Ынчаарда Барыын-кожуунуң төвү Саадак-Терекке турган чүве болгай. Аңаа чаңгыс, эрги терек бажың турган, оон өскези өглер тургулаан. Бистиң чурттап турган черивис база-ла өглер турган. Бирээзинге аъш-чем кылып чиир, өскезинге боттарывыстың кичээлдээр-даа, удуур-даа черивис ол. Ол курсту дооскан

болур чүве. Ынчангаш баштай үс-биле чаап алгаш, ооң соонда паш хөөзү-биле чаггаш, ооң соонда хүлдү кырынче ургаш, чайыптарыңга ак-куу чүве болу бээр, ам аңаа бижириңге мүн-не чүгээр хол куругдан чүү-даа болза дээр, ындыг самбыраны ыяап-ла теректен кылып чүве, чүге дээрге чымчак болурга ындыг.

Ол чазын март айдан эгелээш, Кызылга база үш ай хуусаалыг курс ажиттыңган чүве, ол болза колхоз даргаларының белеткели болганы ол-дур. Ол колхозтажыр деп турган час, ынчангаш келир колхозтарының даргаларының баш удур белет-

шын айтырыг-дыр деп харыла-ды, ынчаш чедип келир сен деп мындыг. Ынчаарда колхозтөпке даргалап турган кижилер Таян чүве. Таян дээрге, кончуг анык кыс турган чээрби бар болду бе, азы чээрби беш хире-ле харлыг, ол хирезинде чүве шиитпирлеп турда амыр-ла. Таян мени кел дээн деп мындыг, "кел дээн эки, бар дээн багай чүве" дээни кайы дээш чеде бээримге, арты-биле чоруурунун шынзылгазын берди, амыраарым кончуг, ооң даарта-зында хаплатым. Аалга баргаш, үш-ле хондум.

Аалымга баргаш, үш-ле хонганымда, мени кожкомдан доп-дораан чедип кел дээн деп мын-

үнерде черле орай үнген мен. Саадак-Терек дээрге Алдын-Булактан куду чээрби кило-метр чер болгаш ам "Барлык" совхозтуң төп сууру турар чери ол. Ынчаарда Кызылга келир-имге, мени садыгладып каан мындыг. Кызылга ам универ-маг турар черге ийи каът ыяш бажың турган чүве, ооң адакы кадынга кооперация садыг турган, ооң кырында каъдынга баштаар чери аңаа турган чүве. Ынчаарда Тыватөпкооп деп турган. Бир хүн дүшкө чедир садыглап турарымга, культура яамызындан сени маңаа дораан чедип кел дидир деп мындыг. Доп дораан-на маңап чеде

КЫЗЫЛГА БАШТАЙ КЕЛГЕНИМ

соонда тарап чангылады-вис. Ооң мурнунда ол чайын аревзиниң шылгалдазы болган ужурунда, хамык-ла ламалар, хамнарның ажы-төлүндөн эгелээш, феодалдарның ажы-төлдеринге чедир бүтпес аңгының ажы-төлдерин аревз кежигүнүндөн үндүргүлээн болгай. Ынчангаш демги курска өөренип турганнарның аразын-да чаңгыс-даа багай үзөлдиг кижилер чок деп билер апаар. Ындыг болза-даа, кижилерниң бодалын кижилер билер эвес.

Ол кыжын улус өөредип кыштадым, аалымга мээң өөрткен улусум багай өөрөнгөн кижилер чок, мээң башкылап турган бөлгүмүнүң иштинде чаңгыс-даа багай өөрөнгөн кижилер чок дизе, черле хөөрөм эвес. Дөрт аалга, дөрт бөлгүм тургузуп алгаш, дөртөн ажыг кижини өөредип кыштадым, ол шагда саазын, карандаш деп чүве бар эвес. Ындыг болза-даа, саазыны солуур чүве болза, самбыра, а карандашты солуур чүве тапты кончуг кылдыр чаап каан карандаш ышкыш ыяш болур-ла чүве болгай. Ынчаарга самбыра дээрге, фанер ышкыш чуга болур болгаш, дептерлеп каан ном ышкыш сес-даа арынныг

кеп алып дээш, ынчап турганы ол чүве-дир. Кара-оол биле бис ийини колхозтөпке берип каан мындыг. Ол шагда черле элдепиг турган. Мени Каа-Хем өрү өскөдипкен, ол өскөдирде машина-сенокос станциязының директорунга чоруткан хирезинде, чаңгыс-даа сизген кезер машина чок ынчаш, а ол хирезинде алдан акша шалың доктаадып берген. Ол алдан акшаны Копту турган коржаа майгынындан ап турган мен. Аңаа баргаш, Копту аксының бир орус оолдуң бажыңыңга туруп алдым. Ол орус оолдуң бажыңың биче деп чүвезин канчаар боор, ону ийи орун-даа салыр чер чок болган ужурунда, ам канчаар боор ону меңээ аптара кырынга матрас дөжөп бердилер оң, ол аптара дээрге, ол өгнүң эзлериниң бажы-биле барык үскүлөш болган ужурунда, олар канчаар аяар сымаранып чугаалажыр болза, дыңналы бээр. Ол чайын ынчаар сургакчылап чайладым оң, шала күскээр чайын, черле кажанга чедир куруг черни директорлар кижилер боор мен деп бодааш, колхозтөпке бир катап келгеш, куруг кижилер чеже-даа чугаалаарга улус бүзүредип шыдаас чүве-дир дээримге, сээң ооң черле

дыг. Аалым Шивилиг-Хонашка турган чүве, ол үеде аът-хөл деп чүвөм бар эвес, көңүс чадаг кижилер болгай мен, харын-даа экизи көргөн боорга, ужунда тараа тарып алган Самбы-Сүрүң ашак ол-ла тараа суггарып бадар деп тур. Ол аразы ырак эвес чер-ле болгай, Саадак-Терекке чедир улуг-ла дизе он беш километр хире боор, оон черле ырак эвес. Ол дүне Самбы-Сүрүң чадырынга хонуп алгаш, оон эртен бажыңдан чүгүрүп-ле баттым оң, Саадак-Терекке чедип келиримге, улус чаа-ла туруп турлар. Аревз кожкомунуң ийи дугаар секретары ынчаарда Базыр-Сат турган чүве. Ооң-биле черле таныш турган кижилер болгай мен, ооң мурнунда үжөн чылдың чайынында барган кижилер болгай. Ынчаарда бичии шериг оол турган. Аңаа-ла чеде бердим оң, мени чүнүң дугайында кел дээн чүвөл деп, оон айтырарымга, Кызылдан сени бээр бадырыптыңар дээн чүве-дир деп мындыг, оон меңээ өртээл-биле чоруур шынзылга кылдырып берди.

МОСКВАГА БАРГАНЫМ

Бо удаада Кызылга үш хонгаш келдим. Саадак-Теректен

бээримге, культура яамызында Калбак-Хөрек оглу Тока чаас-каан олур, мен кире бээримге, дораан-на айтырды: "Сээң адың Чимба ийикпе" — дээрге, "Ийе" деп харыладым.

"Москвага өөренир сен бе?" деп айтырыг салды оң. Ынчаарда Калбак-Хөрек оглу дээр-ге, ТАР-ның Төп комитетиниң секретары турган кижилер болгай, а төп комитет секретары тургаш культура яамызының сайыдының хүлээлгезин дакпырлап турганы ол кижилер чүве-дир. Ынчаарда, школалар херээн, кадык камгалалының херээн болгаш клубтар херээн, оон-даа өске чүүлдерниң чижээлээрге, көжөр кызыл булуңнарның херээн шуптузун чаңгыс яамы харылаар турган. Ынчангаш мен база бир айтырыг салдым оң. "Чээрби дөрт харлыг-ла кижилер болгай мен, ажырбас чүве бе?" — дээримге, "Ажырбас-ажырбас оол" — дээш, каттырды, бичии када боданып олургаш, ийи хире харны кызырып-даа кагаз ажырбас, анык кижилер болу бээр сен деп мындыг.

Саяна МОНГУШ
Белеткээн.
(Уланчылыг).

*Дус-Даг чурттуг эки турачылар:
Айттыг шеригжилер Түлүш Мезил-оол,
Түлүш Севең-оол, Түлүш Мунзук,
Донгак Улуг-Шыыр болгаш танкчы
Түлүш Нурсатка улуг мөгөйгү-биле
тураскааттым.*

Автор

Өвүрнүн ыдык эртинези — Дус-Даг. Тываның кайгамчык, ховар казымал байлаа дустаны шыгжылары оран. Бойдузунуң өске-даа байлактары: аржаан суглары, арыг суглуг хемнер, хөлдери, арга-эзими, тайга-таңдызы, аң-меңи-биле чергелештир, Дус-Дагның бир кол байлаа — ооң үе-дүптен бээр ээлери кижилер, улуг-биче арат чону. Олар төрзөн черин кадалап, камгалап, муң-муң чылдар өттүр, хөй салгалдар дамчыштыр борта ажы төрүп, амыдырап келгеннер. Кадыг-берге шылгалдалар шагы кээрге, эр хиндиктиг кижилер эгин кожа турупкаш, эрбенниг өжээтен дайзын-биле тура тутчуп, ырак ада-өгбеден салгап алган ыдык өнчүзү черин алыспайн, ажы-төлүңгө дамчыдып берип чорааннар. Ол бүгүнү кырында Мөңгө көк дээр хайгаарап, Дус-Даг, Дестиг-Тайга, Белдир-Тайга, Кызыл-Хөө, Чалаа сыны дээр ышкаш даглар-сыннар, Шаалааш, Торгалыг, Айлыгбай, Чоза, Ак-Кара-Суг, Кадыгбай, Шара-Нуур дээр ышкаш хемнер көрүп билип, төлдери боор кижилерниң төлөптий, мөзүлүү, эрес-маадырлыгы дээр өөрүп чытканнар. Эрес-маадыр тура-сорукуг, төрзөн чери, ха-дунма чону дээр тура тутчуп, тулчурундан дадай дивес ол кижилер дугайында төөгүлүг-даа, тоолчургу-даа чугаалар, ыры-шүлүктөр, чогаалдар чонунуң сагыжында артып калган. Оларга немештир база бир чогаалды — барымдаалыг уранчыткан тоожуну, моон мурунда ол темага бижип турган кижилерниң чогаалдарына даянган, бижидим. Ада-чурттуң Улуг дайынынче эки турачы-биле айтканга, ада-өгбениң адын баксыратпаан, аныяк назыннардындан чарылза-даа; өске оранче арыг арын-нүүрлүг, аксы-даңгыраанга шынчы бооп чоруткан, хайыралыг чуртташтарымың омур-хөвирлерин шаам-биле мөңгөжидер дээр бижээн чогаалымны чонга бараалгаттым.

Түлүштер биле донгактарның маргыл-даазы

Үжен чылдар эгези-ле боор, чүү-даа болза, чаа чогааттыгнал национал бижикти Тываның чер бүрүзүңгө ликбезтерге өөренип эгелей берген үе турган. Бир катап шала орай күзүн Улуг-Хем кожуунунуң Дус-Даг сумузунуң бөлүк аңчылары баш удур дугуржулга-биле аалдарындан чыгып, Торгалыг хемниң бажында чыдар сыннарже үнүп, аңнап чорупканнар. Эрлерин хем кыдыында дөң черде эрги чадырга турумчуп алгаш, ол-бо чарык каыттарже, эзимнерже эртежик аңнап чорупкаш, орай-тадыр, чер кыры караңгылай бергенде, ол ча-омактыг эеп кээрлер. Чамдык хуннерде харын хол куруг чыгыгы-даа боор-ла, ынчалза-даа тоң дора дээрже күшкүл, кодан, ийи-үш динни черле белинде дергизинге халаңнадыр азып алгаш кээр шыырак-даа аңчылар чүве-дир.

Беш хонуп чорда, тайгага аажок бораңнаан, хар чаап, хат-шуурган кедереп, чадырга от салгап, чыннып олурарынче албадапкан. Эрлер чүү боор, шала кезээликтей чалгаа чазып, хөөрежип каап чытканнар. А чадырга ийи түлүш, ийи донгак, бир тумат таваржы берген бооп-тур. Түлүштерниң бирээзи хөөрөп үнген:

— Бо Дус-Даг сумузунуң бажында түлүштер турар ужурлуг деп бодаар мен, санывыс-даа хөй, салдарывыс-даа улуг аймак болгай бис.

— Хойт, бо чүү деп бардың, чаныңда донгактар орда, ынча дивес чор — дизеле, бир донгак эр, хөлөстөп чыткан боду, арта кожаш кылынгаш, олурша шаап алган. — Сумунуң бажында черле бис турар ужурлуг бис, санывыс силерден-даа хөй боор, шагдан тура, бо сумуга ат-алдарлыг-даа, бай-шыдалдыг-даа бис, ам-даа болза, сумуну чагырып чорур улус аразында албан турарывысты көрүңерзе!

Оон-на маргыш эгелзэн. Түлүштер ары чарыкта Арыг-Бажында, өске-даа черлерде төрөлдери мактаарга, донгактар база олардан дудавас, Чааты, Чадаана донгактарын мактааш турар мындыг. «Төөгү шаг-

да тускай түлүш кожуунуг турган бис» деп, бир түлүш сагынган. «Ам кайыл ынчаш кожуунуңар, сандарап калган аймак дээр, дүжүрүп каапты ынаан» деп, ааспырак донгак алзыр хире-даа эвес.

Ыт чок орган тумат эштериниң аксы-сөзү ойда-кайда апар чыдарга, соксадыр-дыр боларны дээр, база сөс эткен:

— Че, хөй ынчап ор силер, эрлер, Дус-Дагга чүгле донгактар, түлүштер чурттап чорур эвес, кууларлар, монгуштар кыргыстар, туматтар дээр, хөй аймактар улугу бар болдур ийин. Бис чокта, ийи-ле аймак, суму тудар харыыңар кайда боор. Ээлчежи, сумуну башкарып чоруйлуңар, ажырбас. Эртем-билиглиг, угаан-сарыылдыг эр болза, куулар-даа кижиге сумувусту

чагыргай-ла. Кижиге төлү каяа-даа чорур чүве болбас ийик бе, мен канчап, тоң кара тумат бодум, Чалаатымны кагаш, Дус-Даг эдээнде чурттап берген-дир мен. Кадайым донгактар кызы-ла болгай, чылдагаан олдур. А мээр амам долаан кижиге, Хендерген келген, ачамга баргаш, Ирбитей унун чуртсуна берген. Ынчангаш арыг донгак, арыг түлүш, арыг тумат мен дээр харыы-выс кайдал. Аваларыңарны сумузуң, аймаан сактып келиңер даан.

Эаңчылар боданы берген боор, маргышарын соксадып, бир янзы чугаалар эгелеп алганнар.

— Мен чогум түлүштер силерни бактаар дивээним шын, кожуунуг-даа чораан боор силер. Кымга-даа бажыңдырбас бис дээр, чоргаар чон деп билер мен — дизеле, донгактарның улугу ам шуут дедир уткалыг сөстөр октаан.

— Ол черте шын. Бистиң өгбелеривис күштүг-шыырак боорга, дайзыннар бисти кыргып-хыдааш-даа, чадап каан чүве дигири кай. Алдан дургун үезинде Дус-Дагдан түлүштер база оларга катчып, шаажылаттырып-даа чораан деп дыңнаан мен. Ыдык Дус-Дагның дузун база түлүш аңчы кижиге те-чунма кедеп тургаш, эскерип көрүп, тыпкан дээр ийик — деп, түлүжүң база мактангылаан.

— Донгактарың торлур деп чүве билбес, эртем-номга-даа сундулуг, Төвүт чедир өөренип чорааш келген лама башкылар-лыг болбазыкпе. Сумунуң бижээчилери донгактар болуру албан — деп, донгаң база алдырар ужур чок.

— Черле ындыг, бистиң сумуда кончуг улус чурттап чорур, маадырлар дээр улугуң ол боор ийин, эрлер. Дуу кыргыстар кандыг-дыр, Дамбы хунду Хомду дайыны чорааш, Хун деп ат-дужаалдыг келген болгай, сүзүк шерин ол баштап чорду. Кезек-даа болза, кууларларың кандыг-дыр, мөгө-шыырак, эрес-кайгал. Демниг боор болзувусса, дескештирбес чон бис, дус-дагылар — деп, тумат аңчы, бодунуң дедир-чөрүү-даа болза, маадырлыг, түрлүг, чоргаар аймаан эрттир мактабайн, сарыылдыын көргүскен.

Оон чоорту маргылдаа соксаан, эрлерин элзэн үр эрткен төөгү чугаалажып чыткаш, немей от салып алгаш, удуп калганнар...

Аңчыларның маадырлыг өгбелер дугайында чугаазында шын чүве хөй болган. Шынап-ла эрте-буруңгу төөгү үезинде-ле түлүштер, кууларлар, донгактар, туматтар дээр, ады-сывы тоолчургу база төөгүлүг чугааларда арктан өгбелер аразында Дус-Дагның бурун чурттапчылары албан турар ужурлуг. Чиңгис-Хаан үезинде безин туматтар ооң күчү-күштүг шеринге кайы хире эрес-дидими-биле удурланып, төөгү бижиктеринче, оларга үндезилзэн номнарже кирип туржуктар. А түлүштер? Оларның чаныш-сыныш чок эрес-маадырлыгы эрте-буруңгу түрктөр үезинде-ле хамыкты кайгаткан.

Алдан дургун тура халып, барыын Ты-

ваны хөлзедип турар шагда, ол үймээнци шимчээшкениң төвүнден оранчок ыракта чыдар-даа болза, дөстүмөс кайгал дус-дагы эрлер аңаа база киржип каапкан. Шупту улуг-түлүштер болур Белерген, Намзырай, Номзураң болгаш Номчулаң оларның аттарын эртемден Юрий Аранчин тодарадып үндүргөн.

Тываларның киришкеш, алдаржааны Хомду дайынынче 1912 чылда дус-дагылар колдуунда сүзүк шерии бооп, Кыргыс Дамбы хундуге баштаткаш киргенер. Дамбынның ол шерии дээрже Кыдатта өскерилгелер, манчы-кыдат Цин төре дүшкен дугайында чугаалар дыңнааш, кыдат чиижең садыгжыларның бүүзелерин, лаңгылырын үптөп, ээлерин

үндүр сывырар демиселге эң идепкейлиг киришкен араттардан тургустунган бөлүк-ле болгай. 1912 чылдың эгезинде ынчангы Даа, амгы Өвүр кожуунуң Чалааты, Торгалыг, Хандагайты, Бора-Шай, Саглы девискээриниң Дамбыга баштаткан ок-боолуг араттары чаныш-сыныш чок чидиг демиселди чоруткан.

Оон-на харын Дамбынның шерии тыва шеригниң кезии бооп, Хомду дайыныга киришкени ол. Түңнелинде Дамбы боду Хун деп бедик эрге-дужаалды алган, а Тээли, Улаатай донгаа Хенче-Кара (сөөлүнде сумузуң монгуш кылдыр солаан) Соруктуг-маадыр деп бедик атты алза-даа, чоокка чедир аттары билдинмес чораан дөрт тыва кижиниң бирээзи бооп шылгараан. Шаңалга четкен өске-даа дус-дагылар бар. Сөөлүнде барып Кайгал-Тараачы деп ат-биле бүгү Тывага алдаржаан Долаан Тараачы база ынчан Дус-Даг сумуга чурттап турган болгаш, ол-ла сүзүк шерии-биле Хомду дайыныга киришкеш келген.

Хамааты дайынның үезинде ол-ла Хенче-Кара Хандагайты, Солчур девискээринге чаңгыс чер-чурттугларындан таңныыл шерии дээр дайынчы бөлүк тургузуп алгаш, ак солааннар, камың кыдаттар-биле демисежи, «Тываның төөгүзүнче» (1-ги том) кирип дайылдашкан. Шак ол будулгаа-зынныг үеде Дус-Дагдан Донгак Оттаң-Хөө дээр аныяк аңчы арат Дус-Дагга улустуң дус казып ап турган уургайын чааскаан камгалап, дөртөт таладан улус кээрге, боолап тургаш ойладып, чериниң байлаан камгалап турганының дугайында төөгүлүг чугаа база-ла бар.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелзэрге, Дус-Даг чурттуг чаа маадырлар көстүп кээп, аныяк назынында хайыралыг амы-тынын артынга кагаш, Ада-чуртунуң ыдыктыг айбызынга барып, акы-дунма чурт — улуг ССРЭ-ни камгалажып, дайынчы хүлээлгезин эң ак сеткилдий-биле, эң бады-шынычы-биле күөсеткенер. Олар беш кижиге — дөрт түлүш биле бир донгак. Оларның дугайында тоожулалды номчурунче чалап тур мен, хүндүлүг номчукчу!

Шаа-биле турар эвес, чавыл-дак көгү-биле чыдар эвес, Дус-Дагга амыдыралдың ада-өгбеден салгап алган омур-хөвири, шинчизи өскерлип, сайзыралдың оруу-биле шалкын чоруп орган. 1929 чылда Дус-Дагның соңгу эдээнде Таарымал деп черге Торгалыг суурну тудуп эгелеп, бо черге туруп көрбзэн тудуг-суур тургустунуп, тайганың ыяжындан бажың-балгатты көшкүн араттар эптеп тудуп, сууржун чуртталганың одун көзөп эгелзэн-нер. Суму чагыргазы, школа, эмнелге, баштайгы чуртталга бажыңнары чоорту көстүп келген. Оон он ажыг чыл болганда, 1939 чылда, Шара-Нуур хемчигештиң бажы Курбун-Шиви дээр арга кыдыында, Арыг-Бажының адаанга чаа суурнуң баштайгы өргенин хап, тудуун эгелзэн. Арыдан ажып келген бир дарга борта суур тудар болза ажырбас чер-дир деп түңнээш, ол өргенин шыкче кадай хаккан дээр. Суурнуң адын Чаа-Суур деп адап алганнар, а Торгалыгны

улус ынчан Эрги-Суур деп база адап турган. (Амгы үеде Эрги-Суурнуң ады Дус-Даг апарган.) Тыва бижик көстүп келген соонда, бижик-билиглиг кижилер чоорту немежи, Дус-Дагның чамдык оолдар-кыстары Кызыл хоорайга, соңгаар Москвага өөренип, депшилгелиг чуртталгаже чүткүп кирип турар апарган. Чижээ, Сарыг-Агбаан дигир Түлүш Агбаанның огу Сарыг-оол Кызылга нам сургуул дооскаш, улаштыр улуг черге Москвага угаан чырып алган соонда, солун-сеткүүлдерге ажылдап, профэвилел башкарып, өөредилге номнары үндүржүп турар сураа дыңналып, чогаалчы диртип, мырыңай алдаржып эгелзэн.

Араттар аразында чүгле малчын, кадарчы эвес, а кижиге дыңнап көрбзэн мер-

гежилдиг улус тыттып келген: тудугжу, чолаачы — машина, трактор дынының тудукчулары, хлеб бажырыкчызы, башкы дээр-ле баар. Эрги, чаа суурларны тудуп эгелзэрге, тудугжу деп мергежилдиг улус тывылган, оларның аразынче дөртөн чылдар үезинде Донгак Улуг-Шыыр болгаш Түлүш Мезил-оол деп аныяк оолдар база кирген. Аңчы Самбуунуң огу Нурсат Элегеске трактор мунуп өөренип алгаш, ында мергежип ажылдай берген деп сураг шын болган. Донгак Бегзи боду чайлаг школа-зынга бижикке өөренип алгаш, оон Кызылга кезек өөрөнгөн соонда, башкылай берген, оон улуг акызын өттүрүп, Москвада өөрени бергени ол. Сарыг-оол чогаалчының акызы Түлүш Дадар-оолдун огу Севең-оол хлеб бажырыкчылай бергени база солун төөгү.

Тыва Арат Республика чаа-ла шору быжыгып, бут кырынга туруп орда, халаптыг дайынның өртү делегейни чоорту хөмө алза-алза, Совет Эвилелин база чирти берген. 1941 чылдың алды айның чээрби ийиде даң бажында фашистиг Германияның дайын чарлавайн кара сагышты-биле халдаанын ыракта Тываның чону саадавайн хуннөш дыңнап каан. ТАР-ның удуртулгазы кончуг шалыпкын хөдөлгөн. Ол-ла хуннун кезээзинде Күрүнениң хөгжүм-шии театрынга ТАР-ның ажылчы чонунуң Х дугаар Улуг Хуралын чыыпкан. Ындыг кыска хуусаада Улуг Хурал кежигүннерин канчап чыыптар боор. Ынчалза-даа 1941 чылдың июнь 23-те ТАР-ның Х-гу Улуг Хуралы ажыптынар ужурлуг турган болгаш, Улуг Хуралдың киржикчилери — шупту 334 кижиге — бүгү кожууннардан чыгып келген турган чүве-дир. Совет Эвилелинче фашистиг Германияның оор езу-биле халдап келгениниң түңнелинде, Тываның ажылчы чоннарының Х-гу Улуг Хуралы хуусаа бетинде, июнь 22-де, кезээкиниң тос шакта Күрүнениң хөгжүм-шии театрынга ажыттыган. Орта бир дугаарында Совет Эвилелиниң Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелзениниң уржуу-биле ТАР-ның революстуг чааа медеглел кылган: «Бодунуң революстуг нам, чазанга баштаткан тыва улус амы-тынын харам-нанмайн, фашистиг дайынга удур совет улустуң демиселинге ону бурун-биле ажып тилээринге чедир бүгү-ле бар күжү-биле болгаш акша-хөреңгизи-биле киржиринге белең». Араттың революстуг намынын төп комитетиниң секретары Тока ээлчег чок айтырыг дугайында сөс алган. Дайын эгелзэн дугайында тайылбыр кылбышаан, Тываның чонунуң туружун ол айткан. «... Улуг ССРЭ-ниң большевик намынын, Советтик чазаның, Улуг башкы Сталинниң удуртулгазы-биле чорааш, Герман фашизми чылча шаварынга бичии-даа, улуг-даа, эр-даа, херээжен-даа кижилер чаңгыс-даа кижиге артапайн, амы-тынывысты хайыра чок туржурунга белең бис». Ооң-биле Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң талазынга чаалажыр бооп, фашистиг Германия болгаш ооң эвилелчилеринге дайынны чарлааны ол болган.

Николай КУУЛАР.
(Уланчылыг).

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ТУСКАЙЛАҢ,
ОНЗАГАЙ
БИЖИК

Чыл санында майның 24-те славян чоннуг чурттарда Славян бижик болгаш культураның хүнүн байырлап турар, 863 чылдың бо хүнде Кирилл биле Мефодий алышкылар славян бижикти чогаадыпканын чарлапкан.

Хөөрөтпейн чугаалаар болза, бо болуушкун бүгү славян чоннарның салым-хуузуна улуг салдарны чедирген, чүге дээрге кирилл бижик делегейге тывылган бижиктер аразындан кончуг тускайлаң, онзагай үжүк-бижик деп санаттынып турар, бо бижикти чүс-чүс чылдарның дургузунда он-он дылдар ажыглап турар.

Кирилл бижик бистин чуртувустун эрги-чаа салгалдарын литературлуг болгаш уран чүүлдүн эртине тураскаалдарының дузазы-биле харылзаштырып турар көвүрүг болурундан аңгыда, төрөөн дылга, езулуг шын угаан-сарыылдың үнелиг чүүлдеринге ынакшылды тывылдырып, чуртувустун эрткен төөгүзүнге чоргааралды күштелдирип турар.

Бо хүнде бис культуравыстың өөскүп үнгөн көвей-көвей акы-дуңмалышкы чоннарны дылынга болгаш езу-чаңылдарынга хүндүткелдиг болурунче каттыштырып турар дөзүн бодап, дараазында келир салгалга ыдыктыг билиглерни дамчыдарын даңгыраглап турар бис.

Национал школа
хөгжүдөр институт.

Акция 2020 чылдың 2-ги чартык чылында

457руб

РЕДАКЦИЯ ТАВАРЫШТЫР

400руб

**СЕН БАЗА
ЧАГЫТТЫРЫП АЛ!**

Акцияның хуусаалары: 2020 чылдың май 12-ден 31-ге чедир. Солунну редакция таварыштыр чагыдып алган чагыдыкчыларга өртээ. Тодаргай медээни дараазында адреске келгеш, билип ал болур: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың 100, өрээл 309 база ТР-ниң кожуннарында хой ажылдыг төптеринден (МФЦ).

ДОСТАВКА IRBIS cake

9-905-920-59-53 цех

9-905-920-40-40 кафе

ул. Дружбы, 37а

ИП УМАНОВСКАЯ НАТАЛЬЯ СЕРГЕЕВНА
ОГРН 316171900081905

**УВАЖАЕМЫЕ ЖИТЕЛИ
г.КЫЗЫЛА и респ.ТЫВА
МАГАЗИН «ВИЛАДА»
РАБОТАЕТ
В ОНЛАЙН РЕЖИМЕ!**

**ПО ВОПРОСАМ ЗАКАЗА,
ДОСТАВКИ И ВЫДАЧИ
ТОВАРА**

ЗВОНИТЕ по тел:

+7 (923)265-22-55

@ts.vilada

ИП Сулейманов Илгам Ханлар-оглы ОГРН 316171900000079

**АБАКАНСКИЙ ЖЕЛЕЗОБЕТОННЫЙ
ЗАВОД**

плиты перекрытия
кольца под септик
блоки фундаментные

сваи
столбы
лотки и другое

Любой железобетон под заказ
г. Абакан, ул. Буденного, 88 Е.
Тел.: 8(3902)29-80-51
8(3902)29-80-52
8(3902)29-80-53

Реклама ООО АЖЗ

**СТИРКА КОВРОВ
СПЕЦСУШКА**

С ДОСТАВКОЙ СКИДКА ПЕНСИОНЕРАМ - 10%

Тел.: 8-923-384-4084

г. Кызыл, ул. Магистральная, 28, ООО «Магистральная», ОГРН: 1161719051537 Скидка действует с 01.04.2020 по 30.06.2020. Реклама

**Вайберде «Малчыннарның
сүмелери» бөлүктөн**

• Өшкү дүгүн эки өртөккө кайда хүлээп турар ирги?
• Өшкү дүгүн эки өртөккө хүлээп ап турар бис, Кызыл, Калинин 25, скл.1.
• Өшкү дүгү 270 рубль апарган

чорду, май 21-де. Мындаа 250 турган.
• Бир харлыг кыс хураганнар садып алыр мен.
• Кулун-богба быдый берген, кандыг эм салыр ирги? Эмни

кайыын садып ап болур, сүмеден кадып көрүнөрем, чонум.
• Комсомольская кудумчузунда ветаптекада эмнер бар. Мал эмчилеринден айтырып алырга эки.

COVID-19 ТЫВАДА МАЙ 25-ТЕ

Аараан кижилер саны 760.
Сегий берген кижилер — 84.
Чаа аараан кижилер — 54.
Кислородта коштунган аарыг кижилер — 51.
ИВЛ-де — 1.

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10149 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар В.Э. Чанзан.
Редактор: В.А. Петров.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000. Тыва Республика Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Менеджер: Донгак Ч.Б. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.О. Саая. — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албан-Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның туружу-биле дүүлпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыгы дээш авторлар боттары харылаар. Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860. Солун неделяда үш каттап үнөр. Хемчээли 2 парлаар ама. Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00. Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.